

- Halicz (upper basin of the Dnestr River) // *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* — Budapest, 2003. — S. 483—496.
- Prahistoria ziem polskich.* — Wczesna epoka brązu. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1978. — T. 3.
- Prahistoria ziem polskich.* — Neolit. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1979. — T. 2.
- Sulimirski T.* Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. — London, 1968.
- Zakościelna A., Gurba J.* Pamięci Jana Fitzkego (Археологічна спадщина Яна Фітцке / Archeologična spadšina Āna Fitcke, red. G.V. Ohrimenko. Luc'k 2005, 488 s.) // *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* — Lublin, 2006. — S. 403—405.

Одержано 01.04.2008

К.П. Бунятян

ГОРОДОКСКО-ЗДОЛБИЦКАЯ КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМНАЯ СИТУАЦИЯ

Хотя выделенная И.К. Свешниковым городокско-здолбицкая культура заняла прочное место в систематике древностей Западной Волыни, в археологии Европы она фигурировала сначала как восточное проявление культуры Хлопице-Веселе, а теперь — как локальный (восточный) вариант межановицкой культуры. Таким образом, не только отрицается таксономическая позиция городокско-здолбицкой культуры, но она рассматривается и как относительно кратковременное явление. Истоки такой оценки городокско-здолбицкой культуры кроются в несовершенной ее периодизации. Но ее длинный век не вызывает сомнений, что подтверждено и культурно-хронологической дифференциацией бифасиальных орудий, осуществленной Е. Либера. Между межановицкой и городокско-здолбицкой культурами имеются существенные различия, которые проявляются в погребальном обряде, некоторых формах керамики и стиле ее орнаментации, жилищно-бытовых комплексах. Они указывают на иные пути формирования городокско-здолбицкой культуры, чем просто вследствие оккупации Волыни межановицким населением.

К.Р. Bunyatyuan

HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE: PROBLEMATIC SITUATION

Although Horodsko-Zdovbytska culture singled out by I.K. Sveshnikov occupies a firm place in the system of Western Volyn antiquities, in European archaeology it appeared first as an eastern version of Chłopice-Veselé culture, and now as a local (eastern) variant of Mezhanovytska culture. In that way not only the taxonomic position of Horodsko-Zdovbytska culture is denied, but it is also viewed as a relatively short-term phenomena. The roots of such appraisal of Horodotsko-Zdovbytska culture lay in its imperfect division into periods. However, its long existence does not raise doubts, and is proved by cultural and chronological differentiation of bi-facial tools developed by E.Lieber. There are significant discrepancies between Mezhanovytska and Horodsko-Zdovbytska culture, set in the funeral rite, some forms of ceramics and its ornamentation style, and in dwelling and husbandry structures. They indicate other ways of the Horodsko-Zdovbytska culture development than merely the result of the occupation of Volyn by the Mezhanovytska culture population.

В.І. Нікітін

ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКТОРА НА ІНГУЛЬСЬКУ КАТАКОМБНУ КУЛЬТУРУ

Зроблено спробу реконструкції палеогеографічних умов життя населення інгульської катакомбної культури і з'ясування впливу на цю культуру географічного фактора.

Природне середовище Північного Причорномор'я, де мешкало населення інгульської катакомбної культури (ІКК), на той час відповідало всім вимогам цієї групи населення, а саме: багата кормова база тваринництва, малі й великі річки, багаті на рибу, численні джерела і джерельця з питною водою тощо.

Спираючись на численні писемні, археологічні, остеологічні, етнографічні та інші матеріали, спробуємо реконструювати палеогеографічні умови життя майже п'ятитисячолітньої давнини і їх вплив на ІКК, що могли бути в басейні Нижнього Побужжя.

Відомо, що басейн Нижнього Побужжя є частиною Північного Причорномор'я. Він прорізаний численними джерелами, балками і річками,

© В.І. НІКІТІН, 2008

що впадають у Південний Буг, зокрема р. Інгул. Згідно з деякими палеогеографічними дослідженнями і спостереженнями, береги нижньої течії Південного Бугу, Бузького лиману і Чорного моря протягом багатьох тисячоліть змінювали свої обриси внаслідок різноманітних трансгресій, зсувів та інших природних явищ (Агбунов 1981, с. 124—143; 1985, с. 129—156; Шилик 1975, с. 51—91, Ингульский, Гармашев 1926, с. 1—38; Бируля 1928, с. 9—26). Деякі річки, як-от р. Інгул, у своїй нижній течії змінювали своє річище (Юстус 1896, с. 2—23; Коренев 1958, с. 25), інші — ще донедавна повноводні — або пересохли, або зникли зовсім. Причина цих явищ — людська діяльність.

Розкопки поселень і стійбищ-літовок ІКК розкривають деякі особливості палеогеографічних явищ, характерних для часу існування племен ІКК. На наш погляд, це пов'язано з таким типовим для деяких поселень і стійбищ-літовок ІКК явищем, як насиченість культурного шару пам'яток черепашками *Mytilus galloprovincialis* ham, *Cerastoderma clodiense* Brocchi, *Cerastoderma lamarcki* Reeve, *Unio pictorum* та ін.

Слід зауважити, що на деяких стійбищах-літовках подібні нашарування зовсім відсутні, що може свідчити про тимчасове перебування носіїв ІКК на цих пам'ятках, натомість наявність таких нашарувань вказує на тривалість їх перебування, можливо, протягом кількох сезонів або років.

Топографія поселень та стійбищ-літовок переважно залежала від географічного, геофізичного та інших факторів, що давали змогу населенню ІКК орієнтуватися в складних природних умовах за схемою людина—тварина—природа (Нікітін 1999, с. 18—20). Насамперед це було пов'язано з тим, що господарська діяльність носіїв ІКК ґрунтувалася на освоєнні степової зони Північного Причорномор'я з його стійкою кормовою базою для худоби різних порід. Як відомо, для носіїв ІКК худоба, передусім велика рогата (Журавлев, Сичева 1989, с. 150—152; Журавлев 1991, с. 188—199), була базисом економічного розвитку, інструментом політики і взаємовідносин родів і племен катакомбної культурно-історичної спільноти, а також стрижнем благополуччя і відносно високого рівня життя на той час.

Пов'язані з худобою носії ІКК, які проводили все життя серед природного середовища Північного Причорномор'я, силою обставин не мали змоги мешкати на одному місці тривалий час. Це було пов'язано з випасом худоби та мобільністю тварин, які постійно потребували корму і води.

Для того щоб осісти і влаштувати тимчасові або довгочасні помешкання, носії ІКК змуше-

ні були орієнтуватися на поведінку свійських тварин. Нещодавно було відкрито так звані геопатогенні зони, до впливу яких дуже чутливі тварини. Якщо така зона сприятливо діяла на тварин, вони зупинялися і розташовувалися на тому місці, і носіям ІКК нічого не залишалось, як підкорятися цьому процесу. Отже, люди в той час переважно завдяки тваринам мали змогу розселятися на сприятливих в природному відношенні місцях (Нікітін 2002, с. 23—42).

Оскільки тварини чутливо реагують на різні геофізичні явища (землетрус, аномальність тощо), цілком можливо, що поселення і стійбища-літовки ІКК були розміщені на таких місцях, де знайдено сліди перебування і діяльності людини у вигляді відкладень культурних решток.

Спостереження за рельєфом місцевості й дослідження деяких стійбищ-літовок і поселень засвідчують, що їх концентрація, як правило, тяжіє до лугової рослинності — найкращого корму для худоби. Весняно-літньо-осіннє утримання худоби на півніжному корму, пов'язане з відгоном на пасовища, пояснює мобільність населення ІКК, оскільки на місцях розміщення стійбищ-літовок практично не зафіксовано слідів стаціонарних споруд. Виявлено лише культурні рештки, що подекуди розміщені окремими плямами, на місці яких, швидше за все, і розміщувалися табори скотарів. Така концентрація культурних решток і дослідження значної кількості остеологічних матеріалів із пам'яток свідчать про те, що головною тягловою силою у господарстві під час переміщення з місця на місце був бик свійський (Журавлев, Сичева 1989, с. 152). Згідно з деякими етнографічними й археологічними дослідженнями, скотарі-кочовики могли мешкати на критих возах, подібних до описаних у старогрецькому писемному джерелі Гіппократа з о-ва Кос «Про вітри, води та місцевості» (Латышев 1947, с. 294—299), або в наметах чи юртах.

Стойбища-літовки розміщувалися в прирічкових долинах, у заплавах річок, ширина яких становила кілька метрів. Проте постійний випас худоби, очевидно, призводив до скотозбою рослинності, що змушувало населення ІКК постійно шукати нові пасовища.

Наприклад, у місцях таких вигонів р. Південний Буг є широкі виноси піщаних утворень, на яких росли соковиті лугові трави — основа корму худоби. В м. Миколаїв у районі вулиць Обсерваторної і Фрунзе, Лісків, залізничного селища та Матвіївського лісу, штучно посаженого півстоліття тому, є піщані виноси площею кілька квадратних кілометрів, де виявлено археологічні знахідки (Фабрициус 1951, с. 81, 115).

Подібні піщані виноси відкрито вище течії р. Південний Буг, у районах сіл Андріївка, Во-

рюшине, Олександрівка, м. Нова Одеса та ін. Як правило, на цих виносках спостерігаються сліди перебування скотарів — носіїв ІКК. Майже в центрі м. Миколаїв на території сучасної астрономічної обсерваторії, виявлено скупчення культурних решток, пов'язаних із ІКК, у вигляді відкладень черепашок, кісток тварин, фрагментів посуду, виробів із кременю та каменю тощо. Нашарування черепашок, зосереджені в найвищій ділянці міста, порушують запитання: невже скотарі — носії ІКК збирали молюски за кілька кілометрів від сучасного берега р. Південний Буг? Згідно з результатами палеогеографічних і гідрологічних досліджень, проведених наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., майже поряд із місцем розташування стійбища-літовки на території обсерваторії було стародавнє річище р. Інгул (Юстус 1896, с. 10—17), яка на сьогодні змінила своє річище й тече на північний захід від міста, сполучається з р. Південний Буг, утворюючи таким чином півострів, на якому розташовано м. Миколаїв. Зрозуміло, що молюски в той час могли існувати лише в прісній воді басейну р. Південний Буг.

Подібне явище спостерігається і трохи далі — на північ від м. Миколаїв, у Матвіївському лісі, де на значній території виявлено піщані виноси. Тут також знайдено сліди стійбищ-літовок Матвіївка-2 і 3, розташованих за кілька кілометрів від сучасного берега р. Південний Буг. На цих стійбищах-літовках культурні шари ІКК настільки насичені черепашками, що за кількістю вони в тисячі разів перевершують кількість інших культурних решток. Палеогеографічні спостереження, що проводилися в місцях розміщення цих стійбищ-літовок, вказують на те, що в ті часи в деякі сезони року р. Південний Буг розливалася на широкій площі й залишала після розливів останці, або невеликі озера, в яких і гніздилися колонії молюсків. При цьому рельєф місцевості на стійбищі-літовці Матвіївка-3 засвідчує, що найбільша концентрація черепашок із культурними рештками ІКК припадає на стародавню берегову лінію.

На подібних піщаних виносках розміщувалися стійбища-літовки носіїв ІКК на лівобережжі нижньої течії р. Південний Буг: Олександрівка-1 і 2, Матвіївка-2 і 3, Жовтневе (нині Корабельний р-н м. Миколаїв), Лісгосп, Лимани. В низовинах р. Інгул спостережено аналогічну ситуацію: Матвіївка, Калинівка-2, 3 і 4, Михайло-Ларине, Погорілове, Зайчевське та ін. (Клюшинцев 1976, с. 15—16; Никитин 1997, с. 21—22). На багатьох із цих стійбищ-літовок відсутні скупчення черепашок і кісток тварин.

Такі стійбища-літовки, як Костянтинівка-2 (Нікітін 2000, с. 12—21), Мала Корениха, що раніше було названо поселенням (Нікітін 1986,

с. 52—58), Козирка-9 (Отрешко 1980, с. 317), розміщувалися на високих берегах р. Південний Буг або в місцях, де текли невеликі річки чи струмки (Водоканал, Лісгосп та ін.).

Слід зазначити, що на місцях розміщення таких стійбищ-літовок носії ІКК могли зупинитися неодноразово через сезонність випасу худоби.

Іноді на місцях початкового розташування стійбища-літовки чи, можливо, поселення ІКК, спостерігаються відкладення культурних решток інших епох та археологічних культур. Наприклад, місцезнаходження стійбища-літовки біля с. Баловне Новоодеського р-ну Миколаївської обл. перекрито нашаруваннями культурних решток доби пізньої бронзи ХІІ—ІХ ст. до Р. Х. і черняхівської культури ІІІ—V ст., а місцезнаходження стійбища-літовки Козирка-9 перекрито і перемішано нашаруваннями культурних решток античного часу (Отрешко 1980, с. 317).

Як уже було зазначено, решток будь-яких стаціонарних будівель, подібних до відкритих на поселенні Матвіївка-1, не виявлено, за винятком поселення Коларове, де на розореній поверхні знайдено сліди якихось розмитих глиняних споруд (?) підокруглої форми. Подібну ситуацію спостережено й на вже зруйнованій поверхні стійбища-літовки біля с. Каборга Очаківського р-ну, де дослідниками виявлено 6 світлих круглих плям, насичених черепашками, кістками тварин і фрагментами ліпного посуду (Русяєва 1967, с. 141—145).

Слід зауважити, що за результатами розкопок стійбища-літовки Матвіївка-3 такі насичені черепашками плями могли бути верхньою частиною зруйнованих сучасною оранкою стародавніх ям і траншей для господарчих відходів скотарів — носіїв ІКК та інших скотарів-номадів (Нікітін 2002, с. 2—3). Отже, подібні явища можуть свідчити лише про те, що на місцях стійбищ-літовок скотарі-номади могли розміщувати тимчасові помешкання до настання несприятливих погодних умов (Никитин 1995, с. 27—28; 1997, с. 43—44): снігопаду, завірюхи, ожеледиці, а також отелення та ін., коли худобу, швидше за все, відганяли на такі поселення, як Матвіївка-1, де її утримували в спеціально збудованих загонах, у яких могли мешкати й скотарі (Нікітін 2002, с. 23—42). Подібні поселення з довгочасними спорудами розміщувалися на високих корінних берегах річок, як правило, між глибокими стародавніми балками.

Отже, можна стверджувати про наявність деяких стійких особливостей топографії поселень і стійбищ-літовок ІКК:

- поселення досить вдало розміщені на місцевості, мають стаціонарні довгочасні будівлі, як-от на поселенні Матвіївка-1, і могли бути головними базами-зимівлями для скотарів ІКК, де,

можливо, в спорудах-загонах узимку утримували худобу;

- деякі поселення і, очевидно, стійбища-літовки могли використовувати лише в сприятливій для худоби сезони, що засвідчують незначні нашарування культурних решток: у деяких випадках (стійбища-літовки Матвіївка-2 і 3) значна кількість культурних нашарувань пов'язана з неодноразовим сезонним використанням таких місць для випасу худоби скотарями ІКК;

- найпоширенішими серед населення ІКК залишалися стійбища-літовки з тимчасовими переносними спорудами типу юрт чи наметів або критих будівель.

Така взаємодія людини і природного середовища, очевидно, відіграла вирішальну роль у розвитку палеоекономіки населення ІКК.

Степ півдня Північного Причорномор'я зі своїми примхливими кліматичними умовами спонукав носіїв ІКК знаходити місця, більш-менш придатні й сприятливі для улаштування помешкань, на будівництво яких вони витрачали багато зусиль. Передусім слід було визначити північ і побудувати споруду таким чином, щоб північні вітри не зашкодили їй. Отже, помешкання будували апсидною стороною на північ, надавали йому обтічної форми, вхід розміщували з південного боку. Апсидну сторону житла зміцнювали різними пристосуваннями для запобігання різноманітним пошкодженням або руйнуванням. Щоб споруда могла витримати стихійне лихо, її стіни зміцнювали, особливо з півночі, додатковою огорожею на кшталт контрфорсу, як-от у будівлі № 2 на поселенні Матвіївка-1. Для спорудження жител носіїв ІКК використовували природні матеріали: камінь-вапняк, глину, пісок, мул із черепашкою, очерет тощо. Для запобігання наслідкам рясних дощів, весняної повені на поселеннях могли застосовувати дренажну систему у вигляді відкритих у різних напрямках каналів (Никитин 1989, с. 140; 2002, с. 26—41).

Утримання великої кількості худоби було однією з причин, через яку носії ІКК хотіли бути

більш упевненими в своєму житті й незалежними від впливу природних факторів — ожеледиці й глибоких снігів узимку та степових пожеж улітку, внаслідок яких багато тварин залишалося без підніжного корму, калічилося, гинуло.

Як відомо із писемних джерел, у XVIII—XIX ст. кліматичні умови степової зони Північного Причорномор'я різко погіршилися: зими були буранними з великими снігопадами і лютими морозами. За таких умов тварини гинули тисячами (Кириков 1983, с. 71—72). Подібні природні явища могли траплятися і в часи перебування в степу населення ІКК.

В особливо спекотні літні сезони степ часто спалахував великою пожежею, що могла охоплювати великі території і завдавати значної шкоди всьому рослинному і тваринному світу. З огляду на це поселення ІКК (наприклад, Матвіївка-1 і Костянтинівка-1) облаштовували так, щоб на випадок степової пожежі можна було її уникнути або врятуватися. З двох боків такі поселення оточували широкі глибокі балки, з третього — води р. Південний Буг і лише з напольного боку вони не були захищені. В разі небезпеки степової пожежі, що могла досягти будівель поселення, мешканці із худобою могли рятуватися на березі річки, використовуючи воду для боротьби зі стихійним лихом.

За більш-менш сприятливих погодних умов, особливо влітку, носії ІКК, які відганяли худобу на стійбища-літовки, залишалися на місці, доки вистачало трави для тварин, а потім пересувалися на інші місця (Кириков 1983, с. 113).

Вплив географічного фактора позначався й на боротьбі за оволодіння кормовою базою для худоби, що могло слугувати приводом для сутичок між окремими групами скотарів, міжусобних війн зі знищенням поселень і стійбищ-літовок, викрадення худоби.

Отже, вплив географічного фактора є однією із складових соціально-економічної історії населення ІКК, тому, на наш погляд, ним не можна нехтувати.

Агбунов М.В. Материали по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 124—143

Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985.

Бируля О. Ріка Бог та її сточище. — Вінниця, 1928.

Журавлев О.П., Сычева Л.П. Палеозоологические исследования поселения катакомбной культуры Матвеевка I // СА. — 1989. — № 2. — С. 150—152.

Журавлев О.П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка I // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. 2.

Ингульский Д., Гармашев Л. Географический очерк // Николаевщина. — Николаев, 1926.

Кириков С.В. Человек и природа степной зоны. — М., 1983.

Клюшинцев В.Н. Новые памятники бронзы Нижнего Побужья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 15—16.

Коренев І.О. Миколаївська область (географічний нарис). — К., 1958.

- Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 247—332.
- Нікітін В.І.* Поселення доби середньої бронзи поблизу с. Мала Корениха Миколаївської області // Археологія. — 1986. — № 54. — С. 52—58.
- Никитин В.Н.* Матвеевка-I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. — 1989. — № 2. — С. 136—150.
- Никитин В.И.* Стойбища-летовки — памятники первобытной экономики // Тези доп. Першої обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1995. — Т. 1.
- Никитин В.И.* Летовки нижнего Поингуля // Матеріали II Миколаївської обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1997. — Т. 1.
- Никитин В.И.* Некоторые черты палеоэкономики поселений Ингульской катакомбной культуры (ИКК) // Тез. междунар. конф. «Новые страницы древней истории Южной Украины». — Николаев, 1997.
- Нікітін В.І.* Топографія поселень і стійбищ-літовок інгульської катакомбної культури (ІКК) // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, релігійного та культурного розвитку. — Миколаїв; Одеса, 1999. — Ч. 1.
- Никитин В.И.* Константиновка-2 — стойбище-летовка ингульской катакомбной культуры (ИКК) на Ю. Буге // Актуальні проблеми історії та культури України. — Миколаїв; Одеса, 2000. — Ч. 1.
- Нікітін В.І.* Деякі особливості домобудівництва на поселенні Матвіївка-1 // СМ. — Миколаїв, 2002.
- Никитин В.И.* Отчет о раскопках стойбища-летовки Матвеевка-3 в Матвеевском лесу и стойбища-летовки у с. Каборга (Осетровка) Очаковского района Николаевской области в 2001 году // НА ІА НАНУ. — 2002.
- Отрешко В.М.* Раскопки Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО за 1979 г. — М., 1980. — С. 317.
- Русяева А.С.* Разведка в районе Березанского лимана // АИУ 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. С. 141—145.
- Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Вып. 1.
- Шилик К.К.* К палеографии Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 51—91.
- Юстус Л.* Результаты бурения в г. Николаеве в 1895 г. — Николаев, 1986.

Одержано 19.06.2007

В.И. Никитин

ВЛИЯНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА ИНГУЛЬСКУЮ КАТАКОМБНУЮ КУЛЬТУРУ

В статье на основе археологических, географических, этнографических, письменных и других исследований автор делает попытку, насколько это возможно, реконструировать природную среду, в которой обитали носители ингульской катакомбной культуры (ИКК), и определить роль географического фактора как одного из явлений, влияющего на социально-экономическую структуру общества ИКК.

V.I. Nikitin

IMPACT OF GEOGRAPHIC FACTOR IN INHUL CATACOMB CULTURE

Based on archaeological, geographical, ethnographical, literary, and other research the author makes an attempt to reconstruct, as far as possible, the environment of habitation of Inhul Catacomb culture (ICC) people, and to determine the role of geographical factor as one of the phenomena having impact on social and economic structure of the society of ICC.